

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

«بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ» کتیبه سنگ‌نوشته مسجد کبود تبریز به خط ثلث (۸۷۰ هجری قمری)

تبریز

در آینه سفینه تبریز

به اهتمام
حسن اسدی تبریزی

سرشناسه: اسدی، حسن، ۱۳۶۰-
 عنوان و نام پدیدآور: تبریز در آینه سفینه تبریز/ به اهتمام حسن اسدی تبریزی.
 مشخصات نشر: تبریز: شورای اسلامی شهر تبریز، مرکز پژوهشها، انتشارات، ۱۴۰۴.
 مشخصات ظاهری: ۱۸۸ ص: مصور: ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.
 شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۸۸۵۲۷-۶-۸
 وضعیت فهرست نویسی: فیپا
 یادداشت: بخشی از مقالات کتاب حاضر شامل مقالات همایش تبریز در آینه سفینه تبریز (۱۷ و ۱۸ آبان) سال ۱۳۸۵ و بخشی دیگر مقالاتی است که در سالهای اخیر از سوی برخی از پژوهشگران منتشر شده است.
 موضوع: تبریزی، محمدبن مسعود، قرن ۸ق. سفینه تبریز -- نقد و تفسیر -- مقاله ها و خطابه ها
 موضوع: مقاله های فارسی -- قرن ۱۴-۱۵
 Persian essays -- 20th-21st centuries
 شناسه افزوده: شورای اسلامی شهر تبریز، مرکز پژوهشها، انتشارات
 رده بندی کنگره: PIR۴۲۸۷
 رده بندی دیویی: ۸۴۴/۶۴۰۸
 شماره کتابشناسی ملی: ۱۳۵۴۷۶
 اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیپا

تبریز در آینه سفینه تبریز

- به اهتمام: حسن اسدی تبریزی
- ویراستار: وجیهه ربیع
- صفحه آرا: سهیلا یوسفی
- چاپ اول: زمستان ۱۴۰۴
- شمارگان: ۵۰۰ نسخه
- چاپ و صحافی: ولیعصر
- شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۸۸۵۲۷-۶-۸
- قیمت: ۴۰۰ هزار تومان

انتشارات
 مرکز پژوهش های شورای اسلامی
 کلان شهر تبریز

rctbz.tabriz.ir

- تبریز
- بزرگراه پاسداران
- کوی فرشته جنوبی
- ساختمان شورای اسلامی شهر تبریز
- تلفن: ۰۹۲۵ ۲۱۰۴ (۴۱)

© کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

فهرست

مقدمه ناشر.....	۷
مقدمه.....	۹
تاریخ.....	۱۷
سیمای شهر تبریز به روایت سفینه تبریز.....	۱۹
رساله‌های تاریخی سفینه تبریز.....	۲۷
ادبیات.....	۷۹
مناظره‌های ادبی در سفینه تبریز.....	۸۱
دیوان ظهیر، تصحیح استاد یزدگردی و سفینه تبریز.....	۸۹
صحبت‌نامه همام تبریزی در سفینه تبریز.....	۱۰۹
غزلیات جلال‌الدین عتیقی در سفینه تبریز.....	۱۱۳

- عرفان ۱۳۳
- چند نکته درباره رابطه فخر رازی با دو تن از عرفای تبریز ۱۳۵
- یادداشتی در وجه سوالی ۱۴۱
- طب و پزشکی ۱۴۳
- بهداشت خوردنی‌ها و پوشاک در سفینه تبریز ۱۴۵
- نمونه‌ای از صفحات نسخه خطی سفینه تبریز ۱۷۹

مقدمه ناشر

این پرسش که «چگونه با مسائلمان روبرو شویم؟» دلمشغولی مهمی برای مدیران، متولیان و نخبگان شهرهاست. کوشش‌های پدافندانه برای یافتن پاسخ‌های مطلوب به این پرسش اساسی، حتی اگر لزوماً به حل مسائل شهری ختم نشود، موجب رشد دانش شهری در جوامع مختلف شده است. جامعه شهری ایران نیز همپای تحولات جهانی، با دسته‌ای از مسائل روبروست که نمی‌توان آنها را انکار کرد یا نادیده گرفت یا حتی تعلیق نمود. گریزی از درگیری با این مسائل نیست و هرگونه تاخیر در درک و حل آنها، هزینه‌های جبران‌ناپذیری برای امروز و فردای ما تحمیل می‌کند.

در مواجهه با مسائل شهری، نخستین ضرورت، درک صحیح از مسائل است؛ درک صحیح یعنی اشراف بر زمینه‌ها، ابعاد و پیامدهای مسئله و نتیجه چنین درکی، طراحی درست صورت مسئله خواهد بود. واضح است که در فقدان صورت مسئله درست، راه‌های حل مسئله به روی ما بسته خواهد بود و جز اتلاف زمان و منابع، نصیبی نخواهیم داشت.

بر این اساس، سیاستگذاران شهری، می‌کوشند با بکارگیری شیوه‌های روزآمد و کارآمد در طراحی درست صورت مسائل شهری، نیروهای موجود و در دسترس را برای حل مسائل تجهیز کنند. پژوهش‌های شهری، معطوف به چنین رسالتی

شکل می‌گیرند و تبدیل به رکن سیاستگذاری و مدیریت شهری می‌شوند. مطالعه تجربه‌های مدیریت شهری در ایران و سایر جوامع حکایت از این دارد که مدیریت‌های مطلوب، با پژوهش‌های مسئله‌محور و موثر پیوند دائمی دارند. این رویکرد، البته امروز از امری ویتروینی به ضرورتی انکارناپذیر تبدیل شده است و سیاستگذاران شهری، بی‌توجه به چنین ضرورتی، توفیق چندانی در گره‌گشایی و اعتلای شهرها نمی‌یابند.

مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی کلانشهر تبریز، به عنوان بازوی پژوهشی و کارشناسی نهاد مردمی شورای اسلامی شهر، رسالتی در همین مسیر بر دوش دارد. ارتباط مستمر با جامعه دانشگاهی، کارشناسان و پژوهشگران حوزه‌های مختلف مدیریت شهری، ارجاع مسائل شهر به ایشان و دریافت پاسخ‌های راهگشا و موثر برای حل مسائل، زنجیره اقدامات مرکز را شکل می‌دهد.

بخشی از یافته‌های پژوهشی در قالب گزارش‌های کارشناسی، به صورت عمومی عرضه می‌شود. مخاطب این گزارش‌ها، سیاستگذاران، مدیران و افکار عمومی است. بخش دیگری از دستاوردهای پژوهشی، با هدف تولید ادبیات، تقویت دانش شهری و دامن زدن به گفتگوهای انتقادی، در قالب کتاب منتشر می‌شود. ارزش‌های پیدا و پنهان آثار مکتوب، بر کسی پوشیده نیست. ما امیدواریم مجموعه آثار منتشر شده توسط این مرکز، به پشتوانه نقد و نظر اصحاب فکر، صاحبان اندیشه و تجربه در امور شهری، سهمی در درک و حل مسائل و در نهایت، بهبود وضعیت و کیفیت زندگی شهری داشته باشد.

روح‌الله رشیدی

رئیس مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی کلانشهر تبریز

مقدمه

سفینه تبریز عنوان مجموعه‌ای خطی است مشتمل بر ۲۰۹ عنوان کتاب و رساله؛ گردآورنده و کاتب این سفینه، دانشمندی است به نام ابوالمجد محمد بن مسعود بن ملک مظفر تبریزی که این مجموعه را در فاصله سال‌های ۷۲۱-۷۲۳ در «دارالموحدین تبریز» تدوین کرده است. ابوالمجد تبریزی این مجموعه را سفینه نامیده و چون در تبریز نوشته شده، سفینه تبریز نامگذاری شده است؛ سفینه از نظر اصطلاح نسخه‌شناسی در دوره‌های مختلف معانی متفاوتی داشته است اما در اینجا، به اجمال، می‌توان گفت سفینه مجموعه‌ای خطی شامل متون نظم و نثر است. در سفینه تبریز کتاب‌ها و رساله‌ها و گزیده برخی کتاب‌ها در موضوعات و علوم مختلف از قبیل حدیث، تفسیر، تاریخ، فقه، فرق و مذاهب، کلام، فلسفه، عرفان، ادبیات، ریاضیات، نجوم، موسیقی، طب و جغرافیا کتابت شده است.

این مجموعه ناشناخته بود؛ در سال ۱۳۷۴ این مجموعه با درایت و کاردانی مرحوم استاد عبدالحسین حائری شناسایی و از سوی کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران خریداری شد. در سال ۱۳۷۸ چاپ عکسی (فاکسیمیله) آن به اهتمام و نظارت دکتر نصرالله پورجوادی و با

مقدمه‌هایی از استاد حائری و دکتر پورجوادی از سوی مرکز نشر دانشگاهی منتشر شد و در اختیار پژوهشگران قرار گرفت. در سال ۱۳۸۲ مقالاتی درباره معرفی و اهمیت برخی از مطالب و رساله‌های سفینه در مجله نامه بهارستان (سال چهارم، شماره ۷ و ۸) به سردبیری نادر مطلبی کاشانی منتشر شد (در شماره‌های بعدی نامه بهارستان، شماره‌های ۹ و ۱۰، ۱۱ و ۱۲ و شماره ۱۳ و ۱۴ که در سال ۱۳۸۷ منتشر شده، در هر شماره، سه مقاله به بررسی مطالب و رساله‌های سفینه اختصاص داشته است).

در سال ۱۳۸۲ (۱۵ و ۱۶ خرداد) «سمینار هم‌اندیشی سفینه تبریز» با حضور جمعی از استادان و پژوهشگران ایرانی و خارجی در دانشگاه لیدن هلند برگزار شد. در این سمینار تصمیم گرفته می‌شود که هم‌اندیشی دوم در تهران و هم‌اندیشی سوم در پاریس برگزار شود که این دو هم‌اندیشی برگزار نشدند؛ مجموعه مقالات این سمینار در سال ۲۰۰۷م (۱۳۸۶ش) با عنوان گنجینه‌ای از تبریز، دانشنامه بزرگ ایلخانی^۱ به اهتمام علی اصغر سید غراب و از سوی انتشارات روزنبرگ منتشر شده است.

در سال ۱۳۸۵ (۱۷ و ۱۸ آبان) «همایش تبریز در آینه سفینه تبریز» به پیشنهاد و پیگیری نگارنده این سطور در دانشگاه آزاد اسلامی تبریز برگزار شد. در این همایش دکتر نصرالله پورجوادی، دکتر اصغر دادبه، دکتر علی اشرف صادقی، استاد سید علی آل داوود، استاد عمادالدین شیخ‌الحکمایی و برخی دیگر از پژوهشگران به ایراد سخنرانی و ارائه مقاله پرداختند و برخی از استادان و

پژوهشگران نیز مقاله ارسال کردند. در این همایش مرحوم دکتر رشید عیوضی، مرحوم دکتر سیروس برادران شکوهی، مرحوم استاد اسماعیل رفیعیان، مرحوم دکتر عباسعلی رضایی، دکتر علی اکبر دیانت، دکتر باقر صدری نیا و دکتر عزیز جوانپور (ریاست وقت دانشگاه) به عنوان اعضای کمیته علمی همایش همکاری و حضور داشتند. بخشی از مقالاتی که در مجموعه پیش رو منتشر شده‌اند، از مقالات ارائه شده در آن همایش است و بخشی از آن نیز مقالاتی است که در سال‌های اخیر از سوی برخی از پژوهشگران برای چاپ در مجموعه مقالات در اختیار نگارنده قرار گرفته‌اند.

در سال ۱۳۸۶ نسخه سفینه تبریز از سوی کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی به کمیته ملی حافظه جهانی یونسکو معرفی شد و در بهمن ۱۳۸۷ (۲۰۰۹م) در فهرست کمیته ملی حافظه جهانی به ثبت رسید.

پس از همایش تبریز در آینه سفینه تبریز، همایش و نشست دیگری درباره سفینه برگزار نشده است ولی همچنان این مجموعه خطی مورد توجه پژوهشگران و صاحب نظران است و در پژوهش‌ها و تصحیح متون مورد توجه و استفاده است و برخی از رساله‌های سفینه به صورت کتاب و مقاله منتشر شده‌اند؛ از جمله، خلاصه الأشعار و دیوان ملک محمود تبریزی با تصحیح و تحقیق مرحوم استاد عزیز دولت آبادی در سال ۱۳۸۷ از سوی انتشارات ستوده؛ خلاصه الأشعار فی الرباعیات گردآوری ابوالمجد تبریزی با تصحیح و تحقیق سید محمد عمادی حائری در سال ۱۴۰۱ از سوی نشر هرمس؛ مجالس جلال الدین عبدالحمید عتیقی تبریزی با تصحیح و تحقیق سعید کریمی از سوی مرکز پژوهشی میراث مکتوب در سال ۱۳۹۲؛ «رساله در بیان

فرقه‌های اسلام» به تصحیح و تحقیق مسعود جعفری جزوی در ضمن کتاب هفتاد و دو ملت از سوی نشر آن سو در سال ۱۴۰۰؛ ویژگی‌ها، فواید و اهمیت گزیده شاهنامه در سفینه تبریز در مقاله «شاهنامه در سفینه تبریز» از سوی دکتر سجاد آیدنلو مورد بررسی قرار گرفته است (نارسیده ترنج، انتشارات نقش مانا، ۱۳۸۶)؛ با استفاده از نسخه رساله‌های فارسی شیخ اشراق در سفینه، برخی از مشکلات و ابهامات متنی رساله‌های آواز پر جبرئیل (عقل سرخ. شرح و تأویل داستان‌های رمزی سهروردی، تقی پورنامداریان، انتشارات سخن، ۱۳۹۰)، لغت موران (تصحیح و مقدمه نصرالله پورجوادی، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران و دانشگاه آزاد برلین، ۱۳۸۶) و عقل سرخ (مقدمه و تصحیح رضا کوهکن، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران و دانشگاه آزاد برلین، ۱۳۹۰) رفع شده است؛ همچنین، نمایه سفینه تبریز به کوشش مهدی قمی نژاد در سال ۱۳۹۳ از سوی انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی منتشر شده است. جمع‌آوری اطلاعات مقاله‌ها و کتاب‌هایی که درباره سفینه منتشر شده است، نیازمند پژوهش مستقل و انتشار کتاب‌شناسی و مقاله‌شناسی سفینه به صورت اثری مستقل است و در اینجا فقط به چند نمونه از این پژوهش‌ها اشاره کردیم.

درباره اهمیت و جایگاه سفینه تبریز در بین مجموعه‌های خطی و اهمیت آن در مطالعات ایرانی- اسلامی، صاحب‌نظران و استادان شاخص در حوزه نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی نکاتی مطرح کرده‌اند که به سه مورد اشاره می‌کنم؛

مرحوم دکتر اصغر مهدوی:

بنده چنین سفینه‌ای یا مجموعه‌ای در جایی ندیده‌ام، شاید در کتابخانه‌های بزرگ جهان هم چنین مجموعه‌ای پیدا نشود، اگر بود تا به حال نوشته بودند و توضیح داده بودند....

مرحوم دکتر منوچهر مرتضوی:

درباره قدر و بهای سفینه تبریز همین قدر می‌گویم که هرگاه بخواهند بدون توجه به اهمیت و اشتهار موضوعی و ملی، در حدود ده دوازده نسخه خطی را از جمیع جهات به عنوان گران قدرترین و مفیدترین نسخه‌های خطی فارسی مکشوفه الی یومنا هذا برگزینند، سفینه تبریز به احتمال قریب به یقین یکی از آنها محسوب خواهد شد. پی بردن به تنوع و تعدد و ارزش مطالب سفینه جز با صرف روزها بلکه هفته‌ها بررسی و تصفح (صرفاً برای آگاهی در حد کلیات) امکان پذیر نمی‌باشد....

دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی:

یکی از موهبت‌های بزرگ فرهنگ ایرانی که در سال‌های اخیر از پرده خفا آشکار شده است سفینه تبریز است. در باب اهمیت تاریخی و فرهنگی این کتاب عظیم الشان باید سال‌ها و سال‌ها بحث و تحقیق کرد زیرا در هر ورقی و گاه در هر سطر از سطرهای آن نکته‌ای وجود دارد که دریچه‌ای به دانش ادبی و تاریخی پژوهشگران اکنون و آینده می‌گشاید و هزاران نکته تازه را در حوزه مسائل تاریخ و ادبیات و فرهنگ ایران آشکار می‌کند....

سفینه تبریز نشان می‌دهد که فضلا و علمای تبریز در رشته‌های مختلف دانش چه گرایش و علایقی داشته‌اند،

به چه آثاری دسترسی داشته‌اند و چه آثاری تألیف کرده‌اند و چه نقشی در تاریخ علوم و معارف داشته‌اند؛ سفینه تبریز آینه‌ای است از وضع فرهنگی تبریز در باشکوه‌ترین دوران حیات فرهنگی خود یعنی در نیمه دوم قرن هفتم و اوائل قرن هشتم هجری. در این آینه است که می‌توان دید چه اندیشمندان و ادبا و شعرایی در تبریز به سر می‌بردند، اهل علم و ادب تبریز به چه علوم و کتاب‌هایی بیشتر علاقه و توجه داشتند و روابط شخصی و اجتماعی دانشمندان و فضلا و ادبا و عرفای شهر چگونه بوده است.

اهمیت سفینه تبریز از نظر شناخت وضعیت عمومی علم و دانش در تبریز قرن هفتم و هشتم از زاویه دیگری نیز قابل توجه است؛ عظیم‌ترین مجموعه علمی در دوره ایلخانیان، مجموعه ربع رشیدی بوده است. با توجه به اینکه پس از قتل خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی (در ۷۱۸ ق) کتابخانه ربع رشیدی به غارت رفت و مجموعه ربع رشیدی به تدریج تخریب شد و رو به ویرانی نهاد، از تألیفات و دستاوردهای علمی و آثار مورد توجه در ربع رشیدی اطلاع چندانی در دست نیست. نزدیکی زمان کتابت سفینه تبریز با دوران شکوه و عظمت ربع رشیدی، این احتمال را مطرح می‌کند که شاید ابوالمجد تبریزی به کتابخانه ربع رشیدی دسترسی داشته و خود از مدرسان آن بوده است و با هدف حفظ و نگهداری برخی از آثار موجود در ربع رشیدی، نسخه‌ای از آنها را در سفینه کتابت کرده و به این طریق کتابخانه‌ای سیار و گنجینه‌ای از اهم معارف عصر خود را پدید آورده است.

سفینه تبریز از نظر علاقه و توجه مردم به تشیع در آن دوره و بررسی زمینه‌های آغاز رسمیت یافتن تشیع از تبریز نیز قابل توجه است؛ در هفت رساله از رسائل سفینه به سخنان،

وصایا، قضاوت‌ها و فضائل امیرالمؤمنین حضرت علی (ع) و ادعیه روایت شده از آن حضرت اشاره شده است و کتابت این رساله‌ها در سفینه نشانگر علاقه و گرایش مردم تبریز و آذربایجان و حداقل نخبگان علمی جامعه به تشیع است و می‌توان گفت این توجه و گرایش زمینه‌ساز رسمیت یافتن تشیع در تبریز، پس از دو قرن، می‌شود.

ابعاد دیگری از اهمیت سفینه در مقالات مجموعه حاضر پژوهش و بررسی شده است. تمامی مقالات این مجموعه به خواستاری اینجانب فراهم آمده‌اند و نویسندگان ارجمند مقالات اجازه چاپ و نشر مقالات را به نگارنده داده‌اند؛ در مورد برخی از مقالات این مجموعه، نکاتی به نظر می‌آمد که نیازمند اصلاح یا تکمیل است که این‌گونه موارد را به مؤلفین ارجمند اطلاع داده‌ام و موارد مورد توافق از سوی مؤلف یا با رضایت مؤلف ارجمند اصلاح یا تکمیل شده‌اند. مقالات دیگری نیز برای چاپ در مجموعه سفارش داده بودم یا در نظر داشتم که در این مجموعه منتشر بکنم که به دلیل ارسال نشدن متن نهایی مقاله از سوی مؤلفین ارجمند آن مقالات، امکان انتشار آنها در این مجموعه فراهم نشد.

در سال‌های گذشته برای چاپ این مجموعه مقالات بسیار تلاش کردم و با شخصیت‌ها، نهادها، مؤسسات و ناشران مختلفی صحبت و موضوع را پیگیری کردم؛ اکنون خدای را شاکرم که توفیق داد این مجموعه مقالات را منتشر بکنم و در اختیار علاقمندان قرار دهم و گامی، هر چند کوچک، در شناسایی و شناساندن تاریخ و فرهنگ و ادب ایران اسلامی و به ویژه تاریخ و فرهنگ و ادب تبریز و آذربایجان بردارم.

جا دارد از استادان ارجمند دکتر اصغر دادبه و دکتر نصرالله پورجوادی که در تمامی مراحل این کار از

راهنمایی‌ها و مشاوره‌ها و حمایت‌های ایشان برخوردار بوده‌ام تقدیر و تشکر بکنم. همچنین از حمایت‌ها و تلاش‌های دست‌اندرکاران مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی کلانشهر تبریز و به ویژه رئیس محترم این مرکز و عضو دغدغه‌مند و پیگیر شورای اسلامی شهر تبریز، جناب آقای دکتر روح‌الله رشیدی، که با چاپ این مجموعه موافقت کردند، تقدیر و تشکر می‌کنم.

حسن اسدی تبریزی

مهرماه ۱۴۰۴